

УДК 930:327.323 “1936/1938”

Ігор Римар

канд. іст. наук, судовий експерт сектору звуко-
та відеозапису лабораторії досліджень
у сфері інформаційних технологій
Київського НДЕКЦ МВС України
01601, Україна, Київ, вул. Володимирська, 15
E-mail:qwerty14531204@gmail.com

Оксана Черевко

канд. іст. наук, доцент
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
03037, Україна, Київ, вул. Освіти, 6
E-mail:oxanacherevko7@gmail.com

ВПЛИВ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1936–1938 РОКІВ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті аналізуються наукові розвідки зарубіжних та вітчизняних дослідників, присвячені вивченню причин, витоків, перебігу Великого терору в СРСР (1936–1938 рр.), його впливу на діяльність ІІІ Інтернаціоналу та національних секцій. Окрема увага приділена висвітленню в науковій літературі ролі керівництва НКВС та особисто Й. Сталіна в цьому процесі. У контексті проблеми репресій та Великого терору схарактеризовані комплексні наукові дослідження, в яких розглядаються механізми й засоби реалізації терору та репресій проти функціонерів Секретаріату ІІІ Інтернаціоналу та національних секцій. Здійснено спробу узагальнити погляди дослідників проблеми, виявити їхнє спільне бачення та найбільш дискусійні питання.

Ключові слова: Великий терор («велика чистка»), ІІІ Інтернаціонал (Комінтерн), більшовицький тоталітарний режим, сталінські репресії.

Ihor Rymar

PhD in History, Forensic Expert of
the Audio and Video Recording Sector
of the Research Lab in Information Technology
Kyiv NSDECC, the Ministry of the Interior of Ukraine
15, Volodymyrs'ka Street, Kyiv, 01601, Ukraine
E-mail:qwerty14531204@gmail.com

Oksana Cherevko

PhD in History, Associate Professor
National Pedagogical Dragomanov University
6, Osvity Street, Kyiv, 03037, Ukraine
E-mail: oxanacherevko7@gmail.com

THE IMPACT OF THE 1936-1938 GREAT PURGE ON THE THIRD INTERNATIONAL'S WORK: HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

The article analyzes scientific investigations of foreign and domestic researchers devoted to the causes, origins, ways and means of the Great Terror realization in the USSR (1936–1938), its influence on the activities of the Third International and the subsequent destiny of its leaders. Particular attention is paid to the role of the NKVD leadership and J. Stalin personally in the process. In the context of the problem of repression and the Great Terror, complex scientific researches are considered. It also examines the mechanisms and means of realization of terror and repression, especially on the territory of the USSR, against political opponents of J. Stalin, national minorities, functionaries of the central apparatus of the III International, national sections. Considerable attention is paid to the analysis of the Soviet archives published in the first half of the 1990s and the documents (that declassified in 2015) of the Sectoral Archive of the Security Service of Ukraine that help to rethink the phenomenon of the Great Terror.

Analyzing the scientific investigations about repression at the Comintern, it was concluded that, according to the researchers, it is advisable to consider the III International both the agent, the instrument and the victim of terror. That is given the simultaneous dependence of repression in the USSR and the Comintern on J. Stalin, the Politburo, the Central Bureau,) and the NKVD, which ultimately resulted into horrific consequences for both the Soviet Union and the Third International. An attempt was made to summarize the views of the problem researchers, to identify their shared visions and the most debatable questions about the problem studied.

Keywords: Great Terror (“Great Purge”), III International (Comintern), Bolshevik totalitarian regime, Stalinist repressions.

Феномен Великого терору в СРСР 1936–1938 рр. є складним, суперечливим та багатовекторним процесом, тому існує необхідність його подальшого концептуального пояснення й аналізу. Велика кількість наукових підходів щодо трактування причин виникнення, розвитку та згор-

тання репресій 1936–1938 рр. потребує подальшої систематизації та окреслення основних напрямів і шкіл.

Репресії як явище загалом були притаманні більшовицькому стилю управління. Зіткнувшись із революційною ситуацією та в умовах громадянської війни 1917–1922 рр., більшовики змушені були застосовувати перманентні чистки власних рядів (іноді криваві) задля збереження єдності та консолідованості як керівного ядра партії, так і рядових членів. Однак, якщо до 1930-х рр. чистка сприймалася як «самоочищення партії» від шкідливих елементів та не супроводжувалася політичними розправами, то з 1936–1938 рр. вона перетворюється на жахливе знаряддя залякування населення та розправи з політичними суперниками.

Насамперед варто наголосити на проблемі періодизації феномена терору. Представники західної та вітчизняної історіографії, розглядаючи проблему Великого терору, виводять його початок від лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р., призначення на посаду наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова та видання наказу наркома НКВС № 00447, яким започатковано його перший етап.

Однак варто звернутися до витоків Великого терору та зацентувати увагу на його підготовчому етапі, під час якого відбулося збирання інформації — від прийняття постанови ЦВК та РНК СРСР «Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік»¹ від 1 грудня 1934 р. до закінчення «великої чистки» партії восени 1936 р.

«Велика чистка» як явище характеризується тим, що, починаючи із зими 1933–1934 рр. до осені 1936 р., відбувався безперервний процес перевірки партійних документів кандидатів у члени та членів ВКП(б) з подальшою їх заміною. Під час чистки частина членів партії були виключені з її лав, частині винесено попередження тощо. Варто також звернути увагу на те, що упродовж зазначеного періоду до членів партії було застосовано два феномени тоталітарної тріади контролю: феномени біографії та автобіографії, критики та самокритики, що детально розглянуто німецькими дослідниками Б. Штудер та Б. Унфріда².

Варто також зауважити, що протягом 1936 р. відбулися одразу дві знакові події, які передували безпосередньому розв'язанню Великого терору: завершення «великої чистки» партії, яка розпочалася у 1934 р., та Перший московський показовий процес, що став своєрідною прелюдією до лютнево-березневого пленуму партії 1937 р.

Уже за підсумками пленуму 1937 р. та з призначенням М. Єжова народним комісаром внутрішніх справ розпочинається безпосередній терор як прямий наслідок кампаній із перевірки партійних документів та «великої чистки» партії.

Проблеми репресій та Великого терору (термін, уведений американським дослідником Р. Конквестом³) 1936–1938 рр. на території СРСР та в Комінтерні присвячено значний масив досліджень як західних, так і російських та вітчизняних істориків. У спробах знайти відповідь на питання про витoki й причини терору дослідники стикаються з абсурдністю ситуації, зокрема театралізованістю процесів і створенням вкрай напруженої атмосфери страху та взаємних підозр під час чисток, які охопили весь Радянський Союз.

Яскравою ілюстрацією картини суспільних настроїв напередодні Великого терору слугує цитата зі щоденника генерального секретаря III Інтернаціоналу Г. Димитрова: «Чому такий великий галас на суді. Незбагненно. Серед населення створено атмосферу крайнього схвилювання, взаємних підозр, доносів <...> Троцькізм розбитий — чому така кампанія?»⁴. Саме таке враження викликав суд над троцькістсько-зінов'євською групою в Г. Димитрова та його друзів Л. Фейхтвангера та М. Остен, які з кінця 1936 р. перебували в Москві. Запис від 18 грудня 1936 р., коли Л. Фейхтвангер та М. Остен були присутніми на суді, свідчить про нерозуміння ними причин суду та вироків — розстрілу за відсутності доказів, окрім визнань самих звинувачених, у ситуації, «коли радянський режим настільки сильний, що йому не варто боятися людей, що сидять у в'язницях»⁵.

Очевидно, «режим» в особі Й. Сталіна, не мислив себе без «перманентних чисток, терору, постійної війни проти власного народу»⁶. Пошук ворогів, пристосуванство, мобілізація схвалення та ворожості, нав'ювання страху — все це стало частиною сталінської політичної культури⁷. Окрім цього, варто наголосити на абсурдності, масовому страхові, недовірі та підозрілості, абсолютній незахищеності, тотальній прецесії симулякрів, коли образ уявного ворога передує, стимулює пошук та породжує ворога «реального», якого насправді не існує.

Великий терор як глобальне явище, «що став можливим завдяки тоталітаризму»⁸, охопив територію Союзу РСР, усі прошарки суспільства, включаючи іноземців та політемігрантів, усі структури й рівні соціуму та державного апарату.

Вивченню Великого терору, виявленню його причин і впливу на суспільні структури й партію присвятили наукові розвідки численні відомі дослідники, як західні, так і українські, і російські. Незважаючи на певні протиріччя, як зазначає російський історик О. Хлевнюк, більшість із них сходяться на тому, що терор був серією централізованих та керованих із Кремля акцій, головним ініціатором та ідеологом яких був Й. Сталін⁹.

Підсумовуючи досягнення попередніх дослідників та спираючись на напрацьований ними нарратив, російський дослідник А. Медушевський¹⁰

виділяє сім основних підходів (психологічний, інституційний, функціональний, соціологічний, фактор особистості, багатофакторний аналіз, відмова від раціонального пояснення цього феномена) які, проливаючи світло на Великий терор та дошукуючись причин і витоків цього явища, намагаються дати відповідь на єдине запитання: чому так сталося?

Окрім цього, «при вивченні механізмів репресій 1936–1938 рр. виявляються певні протиріччя»¹¹ у їх трактуваннях. Вони пов'язані передусім із такими питанням: як та звідки виникла ідея Великого терору, яка його інституційна основа, як він розвивався – стихійно чи під контролем Й. Сталіна, і насамкінець, де проходить межа між терором та іншими формами насилля, притаманними сталінській тоталітарній системі.

Комплексно та системно проблему репресій можливо дослідити через застосування саме багатофакторного аналізу. Великий терор, як і загалом сталінську репресивну систему, неможливо пояснити, висуваючи на перший план ту чи іншу складову. Як внутрішні (ліквідація «п'ятої колони»¹² тощо), так і зовнішні (активізація фашистських організацій та страх загрози нової війни¹³) причини та чинники впливали на характер і сутність сталінської політики та системи управління.

З відкриттям радянських архівів після розпаду СРСР у першій половині 1990-х рр. з'явилася велика кількість документальних збірників та публікацій окремих документів, які заклали основу для сучасного осягнення та переосмислення феномена Великого терору, ґрунтовнішого вивчення його витоків, реалізації та наслідків.

Для української історичної науки відчутним поштовхом до вивчення феномена 1936–1938 рр. стало поступове розсекречення документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) з наступним повним розсекреченням документів радянської епохи в 2015 р. Це сприяло активізації дослідження дискусійних проблем радянської історії в Україні, серед яких питання терору посідає чи не найперше місце. Протягом 1990-х — 2010-х рр. виходить друком декілька дуже важливих збірників документів, котрі проливають світло на окремі аспекти терору в УРСР.

Серед них особливу увагу привертає перша частина 8-го тому 9-того зібрання документів «Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»¹⁴. Документи збірки висвітлюють перебіг Великого терору на території СРСР загалом, та УСРР/УРСР зокрема. Окремий корпус документів присвячений «польській операції» НКВС — одній із найбільших національних операцій у межах «національної лінії» Великого терору 1936–1938 рр.

У контексті «польської операції» під час Великого терору в УСРР/УРСР цінним також є збірник документів і матеріалів «Справа

«Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.» за редакцією українських дослідників С. Кокіна, Р. Подкура та О. Рубльова¹⁵. На основі розсекречених документів російських архівів та Галузевого державного архіву СБУ упорядники акцентують увагу на малодосліджених аспектах справи проти Польської організації військової (ПОВ) та польської національної меншини в контексті реалізації оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485, що є важливим внеском у дослідження процесу розгортання та реалізації репресій проти польської нацменшини на території СРСР у межах політики та практики Великого терору.

Окрім «польської операції», на теренах УРСР у межах Великого терору було проведено також «німецьку операцію», спільно досліджену українськими та німецькими істориками С. Кокіним, Н. Сердюк та А. Айсфельдом¹⁶. У збірнику, сформованому на основі документів ГДА СБУ, висвітлюється процес підготовки та проведення органами НКВС УРСР масової «німецької операції» як невід'ємної складової терору 1936–1938 рр. На основі виявлених документів розкриваються історичні обставини підготовки та реалізації оперативного наказу наркома № 00449 від 25 липня 1937 р. на території СРСР. Також упорядниками характеризується методика відбору репресованих, механізми проведення операції та наслідки для німецької нацменшини УРСР.

Окремий документальний масив — це матеріали, які характеризують діяльність каральних органів УСРР/УРСР у справі встановлення та зміцнення більшовицького тоталітарного режиму протягом 1919–1991 рр. Особлива увага приділяється діяльності ЧК–ГПУ–НКВС у 1930-х рр. у контексті утвердження сталінського тоталітарного режиму¹⁷. Ще один аспект вивчення Великого терору, якому особливу увагу приділяють вітчизняні дослідники, — реалізація Великого терору в рамках наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00447 — так звана «куркульська операція» в УРСР¹⁸.

Російська історична наука, маючи у своєму розпорядженні значний документальний масив, не обійшла увагою проблему репресій у СРСР та сприяла формуванню комплексного й багатовекторного підходу до вивчення цієї проблеми. Зокрема, завдяки публікаціям документів із радянських архівів.

Серед великої кількості матеріалів, опублікованих протягом 1990-х — 2010-х рр., найбільш вагомим є збірник документів за редакцією академіка О. Яковлева 2004 р.¹⁹, присвячений проблемі Великого терору. Документи збірника охоплюють виключно період 1937–1938 рр. та проливають світло не лише на малодосліджені аспекти терору, але й на роль Й. Сталіна в його розгортанні та завершенні восени 1938 р. Доповнюють

картину документальні матеріали щодо діяльності сталінського Політбюро в 1930-х рр.²⁰. Одна з частин збірника присвячена періоду терору й розкриває механізми політичного життя та боротьби всередині радянської верхівки, а також процес та наслідки терору для представників найвищої ланки радянського партійного керівництва.

Окремі матеріали присвячені депортаціям національних меншин протягом періоду правління Й. Сталіна²¹, а також функціонуванню табірної системи примусової праці — ГУЛАГу²², та розкривають масштаби, характер і наслідки сталінської практики соціального насилля й використання праці ув'язнених протягом 1928–1953 рр.

Особливий інтерес викликає епістолярна спадщина, що представлена кореспонденцією радянського керівництва впродовж 1928–1941 рр.²³, зокрема йдеться про листування Й. Сталіна з Л. Кагановичем²⁴. Цей тип джерел, з одного боку, розкриває процес роботи вищого партійного керівництва СРСР, характер неформальних зв'язків, механізм прийняття рішень тощо. З іншого боку, за відсутності додаткового документального масиву, листування проливає світло на процес розгортання терору, механізм відбору підсудних та цілі, які переслідувало радянське керівництво, розпочинаючи терор передусім проти партійної верхівки, представників національних меншин та діячів Комінтерну.

У російських збірниках архівних документів наголошується на таких аспектах проблеми, як прийняття рішень вищим радянським партійним керівництвом на чолі з Й. Сталіним та доведення їх до низового (районного) рівня, де безпосередньо функціонери на місцях займалися реалізацією чисток і терору відповідно до вказівок зверху, рознарядок, лімітів тощо.

Важливий масив джерел становлять спогади й мемуарна література. Г. Димитров²⁵, М. Бубер-Нейман²⁶, Ж. Павлович²⁷, Дж. Орвелл²⁸ та ін. — безпосередні очевидці, учасники, жертви терору. Вони залишили неоціненні свідчення про епоху терору, атмосферу масового страху та маніакальну одержимість пошуками ворога, що охопила радянський соціум.

Досліджуючи феномен Великого терору та політичних репресій на території СРСР, варто виокремити ще один, досить специфічний вид історичних джерел, а саме матеріали художньої літератури. Йдеться про твори, написані під впливом подій громадянської війни в Росії, що стали відображенням становлення радянської влади (М. Островський²⁹), особистих трактувань справжньої суті й мотивів Великого терору 1936–1938 рр. (А. Кестлер³⁰, О. Солженіцин³¹), реакції на більшовицьку ідеологію та політику СРСР, поданої у художній формі (Дж. Оруел)³².

Цінність творів вищезгаданих авторів зумовлена тим, що вони були безпосередніми очевидцями, а подекуди навіть учасниками подій, що

переосмислилися ними пізніше в художній формі. Їхня причетність до комуністичного руху (М. Островський), національних компартій (А. Кестлер та О. Солженіцин) чи крайніх лівих течій (Дж. Оруел) поступово призвела до розчарування у відстоюваних ідеях та розуміння необхідності критичного переосмислення власного досвіду, своєрідної «сповіді», що відображається в художній формі, непрямій критиці та іронії щодо пануючого в СРСР режиму. Використання творів художньої літератури розширює рамки джерельної бази й дає змогу залучити, окрім мемуарної літератури, переосмислений і втілений у художній формі досвід очевидців подій як протест/реакцію на несправедливість тоталітарного режиму чи травматичний досвід пережитого.

Загалом, джерельна база досліджень репресій і терору в СРСР є досить широкою, різноманітною та певною мірою громіздкою, однак, це не означає, що за її допомогою можливо охопити всі аспекти феномена Великого терору. Водночас опубліковані збірники документів, мемуарна та епістолярна спадщина, твори художньої літератури дають змогу виявити, розкрити й схарактеризувати процес розгортання, проведення та наслідки Великого терору в усій його суперечливості, складності як єдиного цілеспрямованого процесу.

Варто зауважити, що проблема репресій щодо діячів Комітерну у світовій історіографії є невіддільною від проблеми державного насилля, національного терору та сталінських репресій загалом у СРСР. Виходячи з цієї позиції, зумовленої єдністю терору проти діячів III Інтернаціоналу та Великого терору загалом, варто зацентувати на дослідженнях, що безпосередньо стосуються проблеми Великого терору, репресій щодо національних меншин та державного насилля в СРСР задля аналізу безпосередніх причин, перебігу та наслідків репресій 1936–1938 рр., як для СРСР, так і для III Інтернаціоналу.

Проблема Великого терору та сталінських репресій другої половини 1930-х рр. є однією з найбільш контроверсійних і складних в історії СРСР, вона традиційно привертає увагу істориків. Охопивши весь Радянський Союз, терор не міг оминати Комітерн і представників національних компартій, які перебували в Москві. Репресії і терор безпосереднім чином вплинули не лише на діяльність III Інтернаціоналу, але й на функціонування його секцій — комуністичних партій. У цьому контексті привертають увагу праці західних істориків: Р. Конквеста³³, Н. Верта³⁴, Н. Наймарка³⁵, Т. Мартіна³⁶, Й. Баберовскі³⁷, А. Гетті³⁸, С. Куртуа³⁹, Х. Куромія⁴⁰, В. Дьоннігхауса⁴¹ та ін.

Основна увага дослідників проблеми зосереджується на механізмах і характері терору в СРСР, його інституційній основі, категоріях населення, новаціях національної політики СРСР, терорі та репресіях проти

представників нацменшин тощо. Водночас історики поділяють тезу про те, що в розгортанні та проведенні Великого терору й репресій 1930-х рр. особливу роль відіграв Й. Сталін як ідейний натхненник, ініціатор та одна з ключових осіб, що здійснювали чистки та терор; підтримують погляд про необхідність подолання розколу між «ревізіоністською школою» та «школою тоталітаризму» у вивченні історії СРСР.

Окрім дослідження політико-ідеологічних аспектів терору та новацій у національній політиці, праці С. Девіса⁴², Р.Д. Ширера⁴³, К. Шлегеля⁴⁴, Ф.-К. Нерара⁴⁵, збірник статей за редакцією М. Гейера та Ш. Фіцпатрік⁴⁶, присвячені соціальним аспектам репресій і терору на території СРСР (дихотомія «ми» і «вони» як прояв соціальної ідентичності та її зв'язок із терором тощо), його наслідкам для радянського соціуму, практики політичного доносу, що був невід'ємною складовою терору проти представників Комінтерну, які мешкали в московському готелі «Люкс». Як зауважує у своїх спогадах М. Бубер-Нейман, «вони стали агентами ГПУ та доносили на своїх земляків»⁴⁷.

Російська історіографія, своєю чергою, теж не оминає увагою дослідження проблеми репресій і державного насилля в СРСР 1930-х рр. Маючи у своєму розпорядженні більший масив архівних документів, ніж їхні західні колеги, російські дослідники зосереджують увагу на причинах та витоках феномена Великого терору (О. Хлевнюк⁴⁸, М. Юнге, Г. Бурдюгов, Р. Бінер⁴⁹, Л. Рибаківський⁵⁰, матеріали VI міжнародної наукової конференції за ред. С. Кропачова⁵¹), ролі Й. Сталіна в керівництві органами НКВС під час підготовки та проведення масових репресій (В. Хаустов)⁵², протидії у середовищі Політбюро та партійної номенклатури репресіям, їхньому впливі на внутрішньополітичне життя СРСР (А. Рогінський⁵³, В. Рогові⁵⁴, О. Шубі⁵⁵), операціях проти національних меншин (М. Петров та А. Рогінський⁵⁶, М. Осоті та А. Рогінський⁵⁷, дослідження об'єднання «Меморіал»⁵⁸) тощо. Водночас російські історики, залишаючи за Й. Сталіном роль натхненника та ініціатора репресій і терору, вказують на те, що якби він не мав у своєму розпорядженні таких прямих виконавців його волі, як нарком внутрішніх справ М. Єжов та партійні функціонери на місцях, терор не став би таким масовим і тотальним. Як західні, так і російські історики, досліджуючи чистки й терор 1930-х рр., сходяться на тому, що III Інтернаціонал потрапивши в лещата сталінської системи, втратив велику частину свого складу та представників комуністичних партій, які перебували на території СРСР.

Значна увага істориків приділена також соціальному виміру репресій і терору на території СРСР. Дослідження В. Зими⁵⁹, С. Кропачова та Є. Кріико⁶⁰, матеріали міжнародної конференції за редакцією О. Сорокіна, О. Кобака та О. Кувалдіна⁶¹ розкривають різноманітні аспекти

соціальних практик виживання за часів терору, вплив репресій на радянський соціум та людину, демографічні наслідки терору тощо. Звертаючись безпосередньо до соціального аспекту феномена Великого терору, як західні, так і російські історики реконструюють масштаби цього явища, його вплив на суспільну свідомість та радянський соціум напередодні Другої світової війни.

На відміну від західної та російської історіографічних традицій, представники української історіографії майже не звертали увагу на проблему терору проти діячів III Інтернаціоналу. І все ж таки, серед нечисленних праць, присвячених репресіям і терору 1930-х рр. як явищу внутрішньополітичного життя СРСР, варто виокремити ґрунтовну студію українського історика С. Білоконя⁶² як невід'ємну частину історіографії терору, яка дає змогу глибше усвідомити особливості національного терору на території УРСР. На основі великої кількості документів українських архівів, монографічної та періодичної літератури, автор значну увагу приділяє джерелознавчому аспекту вивчення документів НКВС, подає ґрунтовну та систематизовану історіографію проблеми, реконструює механізми та характер терору в СРСР, з'ясовує причини та особливості терору на території УСРР/УРСР протягом 1917–1941 рр., акцентує увагу на репресіях проти окремих верств та національних меншин на території республіки. Незважаючи на те, що автором аналізується терор переважно на території УСРР/УРСР, а також на певну суб'єктивність в оцінках мотивів, причин та масштабів репресивних заходів радянського керівництва проти різних верств населення України, монографія є одним із найґрунтовніших вітчизняних досліджень проблеми терору в СРСР та в УСРР/УРСР зокрема.

Значний інтерес становить дослідження Л. Якубової та Я. Примаченко⁶³, присвячене більшовицькому терору в Україні. Ілюструючи очевидну антирадянську, антибільшовицьку та загалом антикомуністичну позицію авторів, ця праця розкриває нові аспекти проведення національного терору на території УРСР.

Увагу дослідників проблеми привертає український науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», заснований у 1994 р. Тематика журналу — репресивна та каральна політика органів радянського тоталітарного режиму протягом 1917–1991 рр. На сторінках журналу знайшли відображення різноманітні аспекти Великого терору 1936–1938 рр. Автори переважної більшості наукових розвідок звертаються до проблематики терору на території УРСР. Зокрема, це праці Пристайко В.⁶⁴, Лотоцького О.⁶⁵, Нікольського В.⁶⁶, Васильєва В.⁶⁷, Подкура Р.⁶⁸, Бажана О.⁶⁹, Золотарьова В.⁷⁰, Кокіна С.⁷¹, Ведмідь Л.⁷² та ін.

У своїх дослідженнях українські історики акцентують увагу на регіональних аспектах терору в УРСР, його впливі на науку, економічне

життя республіки, керівному складі репресивних органів, репресіях проти духівництва, статистичному вимірі, реакції на терор «шістдесятників» тощо. На особливу увагу заслуговує випуск, присвячений 70-річчю Великого терору⁷³.

З іншого боку, певну увагу вітчизняні дослідники приділяють проблемі національного терору на території УРСР. Зокрема, в розвідках Єрмака О.⁷⁴, Чирко Б.⁷⁵, Рубльова О. та Репринцева В.⁷⁶, Гранкіної О.⁷⁷, Потапова Н.⁷⁸ аналізуються механізми національного терору на території УРСР, акцентується увага на таких національних операціях, як польська, харбінська, терорі проти болгар та ін. нацменшин на території УРСР, джерелознавчих аспектах дослідження терору проти них у 1936–1938 рр. тощо.

Загалом, внесок українських дослідників у вивчення феномена Великого терору є вагомим, зокрема в дослідженні національних операцій на основі документів Галузевого державного архіву СБУ та матеріалів інших українських архівів.

Незважаючи на майже цілковите переважання праць, присвячених Великому терору загалом, усе-таки варто виокремити ті нечисленні дослідження російських і західних науковців, що торкаються проблеми сталінських репресій у Комінтерні та в середовищі іноземних комуністів упродовж другої половини 1930-х рр.

У західній історіографічній традиції варто виділити колективну працю французьких істориків «Чорна книга комунізму»⁷⁹, окремий розділ якої присвячено репресіям у III Інтернаціоналі та в середовищі іноземних комуністів. Особливу увагу автори звертають на причини та характер репресивних заходів, мету, яку переслідували репресії, тощо. Зокрема, об'єктом, проти якого був спрямований терор, як зауважують дослідники, стали чиновники центрального апарату, національні секції та рядові комінтернівські функціонери, що дозволяє авторам зробити висновок: під удар потрапили всі — від Секретаріату ВККІ до представництв національних компартій⁸⁰.

Вагомим є науковий доробок американського історика У. Чейза⁸¹. На основі великого обсягу документального матеріалу він розкриває природу, характер, причини та наслідки сталінських чисток не лише в Комінтерні, але й у середовищі іноземних комуністів, насамперед німців, угорців, поляків та ін. Свої висновки У. Чейз підкріплює архівними документами, що в повному обсязі наводяться в його праці. Аналізуючи репресії у Комінтерні, він характеризує організацію одночасно як агента, інструмент та жертву терору, вказуючи на одночасну залежність репресій у СРСР і III Інтернаціоналі від Й. Сталіна, Політбюро, Центрального комітету ВКП(б) та НКВС⁸², що призвело до жахливих наслідків як для Радянського Союзу, так і для Комінтерну.

Праця німецьких істориків Б. Штудер та Б. Унфріда⁸³ присвячена дискурсивним практикам та самоідентифікації «нової людини» у сталінському соціумі 1930-х рр. Автори розглядають інституційні основи та характер репресій не лише в Радянському Союзі, але й у Комінтерні як частині апарату партії-держави СРСР. Як резюмують дослідники, основне завдання численних комісій, створених для проведення чистки в Комінтерні та емігрантському середовищі впродовж 1936–1937 рр., полягало у «зміні персоналу Комінтерну, знищенні старих кадрів»⁸⁴.

Російські дослідники сталінського терору в Комінтерні зосереджують увагу на проблемах кадрової політики, чистках комінтернівського апарату й терорі більшою мірою в самому Комінтерні, ніж у середовищі іноземних комуністів (О. Ватлі⁸⁵, М. Пантелеєв⁸⁶, К. Макдермот⁸⁷). Окремий аспект, який аналізують російські історики, — це діяльність спеціальних комісій із перевірки партійних документів, таких як «комісія Москвіна» (Л. Бабчиченко)⁸⁸, котрі займалися попереднім збиранням інформації, що лягла в основу інституційної і документальної бази для подальшого терору в 1936–1938 рр. На основі ґрунтовного дослідження чисток в апараті Комінтерну російський історик Ф. Фірсов⁸⁹ висунув гіпотезу, що окрім трьох московських процесів, готувався четвертий, безпосередньо проти Комінтерну.

Особливу увагу дослідники проблеми приділяють питанню репресій щодо представників Комуністичної партії Польщі (Ф. Фірсов, І. Яжборовська⁹⁰), діяльності Г. Димитрова у справі порятунку жертв сталінських репресій (Ф. Фірсов⁹¹) тощо. Загалом, проблема репресій як у апараті Комінтерну, так і серед іноземних комуністів на території СРСР потребує подальшого й ґрунтовнішого опрацювання.

Звертаючись безпосередньо до терору проти іноземних комуністів, варто виділити найбільш показовий приклад: справа проти члена Комуністичної партії Німеччини (КПН) В. Мюнценберга.

В. Мюнценберг досить рано долучився до лав соціалістичної партії, яку залишив після знайомства з В. Леніним у Цюриху. Активний анти-мілітарист входить до організації спартаківців. Достатньо швидко він опинився серед представників цілої мережі різноманітних товариств, які займалися пропагандою радянського досвіду. Основними соціальними категоріями, на які була націлена пропагандистська діяльність В. Мюнценберга, були інтелектуали, митці, культурна еліта. Як писав про нього німецький есеїст М. Шпербер, «він підштовхував письменників, філософів, митців різного роду засвідчувати власними підписами свою належність до передових лав найрадикальніших борців <...> він, таким чином, мав у своєму розпорядженні цілу низку інтелектуалів, які лише чекали <...> знаку, аби разом з ним вирушити в дорогу; напрямок руху обирав він сам»⁹².

Дослідник комунізму, французький історик Ф. Фюре характеризує В. Мюнценберга періоду 1933–1935 рр. як людину, яка стала кимось на кшталт «світового підпільного міністра пропаганди Комінтерну, вплив якого <...> відчувався в Західній Європі»⁹³. В. Мюнценбер, цей представник «радянської культурної дипломатії» (*Soviet cultural diplomacy*)⁹⁴, звик жити на периферії комуністичного руху та привертати до себе увагу харизмою і вправністю агітатора, що з часом почало викликати певні підозри в Москві.

До 1936 р. В. Мюнценберг залишався вірним послідовником та прихильником Й. Сталіна, незважаючи на конфлікт із німецьким комуністом В. Ульбріхтом щодо подальшої долі німецького народного фронту (*Volksfront*). У результаті В. Мюнценберг поступово віддаляється від Комінтерну та протягом 1936 р. переходить в опозицію до сталінського режиму.

У жовтні 1936 р. Г. Димитров пропонує В. Мюнценбергу очолити Відділ друку та пропаганди Комінтерну, але отримує відмову. Якби він погодився, «проблема Мюнценберга» найімовірніше розв'язалася би в рамках Великого терору.

Саме в цей час Інтернаціональна контрольна комісія (ІКК), що займалася перевіркою партійних документів членів Комінтерну та іноземних компартій, розглядає так звану «справу Мюнценберга» щодо витрат ним комінтернівських грошей у Берліні та Парижі протягом 1934–1935 рр.⁹⁵. Очевидно, що В. Ульбріхт знав про можливу долю В. Мюнценберга у випадку приїзду до Москви, про що сам пізніше зізнався німецькому юристу та колишньому пруському міністрові фінансів О. Клепперу⁹⁶.

Для генсека Комінтерну це теж не було секретом. 11 листопада 1937 р. Г. Димитров занотує в щоденнику зміст бесіди з Й. Сталіним, який називає В. Мюнценберга троцькістом та пропонує заманити його до Москви, щоб заарештувати⁹⁷. 21 березня 1938 р. секретар Комінтерну й тимчасовий керівник КПН (на час ув'язнення Е. Тельмана) В. Пік, за погодженням Кремля, направив Г. Димитрову проект постанови про виключення В. Мюнценберга зі складу ЦК КПН⁹⁸. У 1939 р. В. Мюнценберг приймає рішення вийти з КПН, що означає його остаточне відречення від сталінської версії комунізму.

Таким чином, В. Мюнценбергу вдалося уникнути жорен сталінського терору. Однак тим національним бюро компартій і комінтернівським функціонерам, які в період розгортання терору перебували на території СРСР, пощастило менше. Найбільш показовим прикладом серед репресованих став керівник угорської компартії Б. Кун та ще близько 30 угорських комуністів. Як зазначає український історик М. Держалюк, генсека компартії Угорщини розстріляно в Москві 29 серпня 1939 р. за звинува-

ченням у створенні фашистської організації, яка ставила собі за мету повалення влади в СРСР, проводила антикомінтернівську та антибільшовицьку політику. Окрім цього, заарештували і стратили 32 членів уряду Угорської радянської республіки, близько 90% угорських емігрантів заарештовано, вислано з території СРСР або ж страчено⁹⁹.

Окрім угорської компартії, за свідченням сучасника подій, югославського комуніста Ж. Павловича, репресій зазнали також представники Комуністичної партії Югославії (КПЮ). Генсек компартії Югославії М. Горкіч, значна частина так званої «старої гвардії» КПЮ та близько ста югославських товаришів були ліквідовані¹⁰⁰.

Під час терору, як зауважує американський дослідник Е. Вейц, репресовано близько 60% німецьких комуністів, які проживали на території СРСР¹⁰¹.

Однак найжорстокіше сталінський режим розправився з представниками польської компартії. 28 листопада 1937 р. керівний склад компартії Польщі на чолі з А. Варським було репресовано, а партію розпущено до подальших вказівок із Кремля. Офіційно компартію розпустили постановою Президії та Секретаріату ВККІ, протокол № 27(Б) та № 337(Б) від 16 серпня 1938 р. за звинуваченнями у «засміченості» партії «пілсудчиками, троцькістсько-бухарінськими виродками» та іншими антисоціальними елементами, які проникли в партію та працювали на ворога проти антифашистських і демократичних сил¹⁰².

Підсумовуючи, варто зазначити, що більшість як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників сходяться на тому, що Великий терор 1936–1938 рр. був невід'ємною частиною сталінської системи управління, ініційованою й керованою з єдиного центру акцією, натхненником та ідеологом якої виступало керівництво СРСР та особисто Й. Сталін. Розпочавшись як терор проти політичних опонентів, прикритий пропагандистськими розмовами про троцькізм, шпигунство та шкідництво, він досить швидко переріс у масові репресії проти цільових груп населення СРСР (куркулі, колишні царські чиновники, білогвардійці, представники національних меншин, що мешкали в прикордонних районах Союзу РСР, представники національних комуністичних партій та ін.). Вони були визначені центральною владою як такі, що загрожують існуванню радянської системи та співпрацюють із фашистськими й антидемократичними силами, що видавалося логічним і відповідало державній риториці періоду антифашистського повороту як у політиці СРСР, так і Комінтерну.

Щодо аналізу проблеми репресій і терору в СРСР та Комінтерні дослідники сходяться на думці про маніакальну одержимість радянського диктатора пошуком ворогів у середині СРСР та наявністю прихованої

«п'ятої колонії», яка працювала з метою розвалу Радянського Союзу. Найбільш відповідною мішенню стали іноземні комуністи та національні прикордонні меншини, передусім через їхні транскордонні зв'язки з батьківщиною та емігрантськими колами.

Водночас, найбільш дискусійними питаннями в історіографії проблеми залишаються кількість жертв репресій 1936–1938 рр., ступінь залученості іноземних комуністів до терору проти своїх земляків тощо. До того ж висунута російським істориком Ф. Фірсовим гіпотеза про підготовку четвертого показового процесу проти III Інтернаціоналу, незважаючи на аргументи вченого та опосередковані документальні свідчення, усе ще залишається в дискусійному полі.

Ще одним каменем спотикання в історіографії проблеми є критика «Чорної книги комунізму» авторства французьких істориків, передусім через дискусії щодо оцінки кількості жертв сталінського терору та ступеня злочинності більшовицького режиму як такого.

І наостанок прослідковується процес подолання концептуальних протиріч між «школою тоталітаризму» та ревізіоністами в дослідженні історії Великого терору в СРСР, їхнє зближення на тлі поширення синтетичних концепцій у сучасній історичній науці.

---

¹ Постановление Президиума ЦИК СССР от 1 декабря 1934 года. URL: <http://doc.histrf.ru/20/postanovlenie-prezidiuma-sssr-ot-1-dekabrya-1934-goda/>

² Штудер Б., Унфريد Б. Сталинские партийные кадры. Практика идентификации и дискурсы в Советском Союзе 1930-х гг. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 247 с.

³ Конквест Р. Великий терор. Сталинські чистки тридцятих років. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. 880 с.

⁴ The Diary of Georgi Dimitrov. 1933–1949. Yale University Press: New Haven and London, 2003. P. 51.

⁵ Там само. С. 44.

⁶ Волгогонов Д.А. Семь вождей: у 2-х книгах. Кн. I. Москва: АО «Издательство «Новости», 1995. С. 203.

⁷ Баберовски Й. Выжженная земля: Сталинское царство насилия. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. С. 16.

⁸ Даниелс Р.В. Взлет и падение коммунизма в России. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. С. 246.

⁹ Хлевнюк О. «Причины «большого террора». *Ведомости*, 7 июля 2017. URL: <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/07/06/712528-bolshogo-terrora>

¹⁰ Медушевский А. Сталинизм как модель социального конструирования. *Российская история*. 2010. № 6. URL: <https://publications.hse.ru/articles/72545345>

¹¹ Там само.

¹² Майнер С.М. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика. 1941–1945. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 60–61.

¹³ Harris J. Stalin as Historical Personality. *The Cambridge History of Communism*. Cambridge University Press, 2017. Vol. 1. P. 186.

¹⁴ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий Терор. Польська операція 1937–1938. Ч. 1. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут національної пам'яті — Комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Варшава; Київ, 2010. 1040 с.

¹⁵ Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. Київ: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. 472 с.

¹⁶ «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років. Київ: К.І.С., 2018. 1248 с.

¹⁷ Шаповал Ю. та ін. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. 608 с.

¹⁸ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Частина 1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 614 с.; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Частина 2. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 598 с.

¹⁹ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. Москва: МФД, 2004. 736 с.

²⁰ Сталинское Политбюро в 30-е годы. Москва: «АИРО-XX», 1995. 340 с.

²¹ Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005. 904 с.

²² История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 1. Массовые репрессии в СССР. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 728 с.

²³ Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 519 с.

²⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 798 с.

²⁵ The Diary of Georgi Dimitrov. 1933–1949. Yale University Press: New Haven and London, 2003. 496 p.

²⁶ Бубер-Нейман М. Мировая революция и сталинский режим: записки очевидца о деятельности Коминтерна в 1920–1930-х годах. Москва: АИРО-XX, 1995. 262 с.

²⁷ Павлович Ж. Баланс советского термидора. Сталинский террор в судьбе сербского коммуниста. Минск: Літаратура і Мастацтва, 2011. 256 с.

²⁸ Орвелл Дж. Памяти Каталонии. Paris: Editions de la Seine, 1971. 313 с.

²⁹ Островский Н. Как закалялась сталь. Рожденные бурей. Москва: Молодая гвардия, 1979. 576 с.

³⁰ Кестлер А. Слепящая тьма. Москва: ДЭМ, 1989. 208 с.

³¹ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956. Опыт художественного исследования. Часть I–II. Екатеринбург: Издательство «У-Фактория», 2006. 278 с.

³² Орвелл Дж. 1984: роман. Київ: Вид-во Жупанського, 2015. 312 с.; Орвелл Дж. Колгосп тварин. Київ: Вид-во Жупанського, 2015. 120 с.

³³ Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. 880 с.

³⁴ Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 447 с.

³⁵ Наймарк Н. Геноциди Сталіна. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 136 с.

- ³⁶ Мартин Т. Імперія національного вирівнювання: нації та націоналізм в Радянському Союзі, 1923–1939. Київ: Критика, 2013. 640 с.
- ³⁷ Баберовски Й. Выжженная земля: Сталинское царство насилия. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. 478 с.; Баберовски Й. Красный террор: История сталинизма. Москва: РОССПЭН, 2007. 278 с.
- ³⁸ Гетти А. Практика сталинизма: Большевики, бояре и неумирающая традиция. Москва: Политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2016. 374 с.
- ³⁹ Куртуа С. Більшовизм à la française. Київ: Темпора, 2012. 456 с.
- ⁴⁰ Kuromiya N. Communism, Violence and Terror. *The Cambridge History of Communism*. Cambridge University Press, 2017. Vol. 1. P. 279–303.
- ⁴¹ Дённингхаус, В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.). Москва: РОССПЭН, 2011. 727 с.
- ⁴² Дэвис С. Мнение народа в сталинской России: Террор, пропаганда и инакомыслие, 1934–1941. Москва: РОССПЭН, 2011. 231 с.
- ⁴³ Ширер Д.Р. Сталинский военный социализм. Репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924–1953 гг. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. 543 с.
- ⁴⁴ Шлэгель К. Террор и мечта. Москва 1937. Москва: РОССПЭН, 2011. 742 с.
- ⁴⁵ Нерар Ф.-К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). Москва: РОССПЭН, 2011. 398 с.
- ⁴⁶ За рамками тоталитаризма. Сравнительные исследования сталинизма и нацизма. Москва: РОССПЭН, 2011. 679 с.
- ⁴⁷ Бубер-Нейман М. Мировая революция и сталинский режим: записки очевидца о деятельности Коминтерна в 1920-1930-х годах. Москва: АИРО-XX, 1995. С. 249
- ⁴⁸ Хлевнюк О. «Причины «большого террора». *Ведомости*, 7 июля 2017. URL: <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/07/06/712528-bolshogo-terroga>; Хлевнюк, О. «Феномен «большого террора». *Ведомости*, 29 июня 2017. URL: <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/06/29/701835-fenomen-terroga>
- ⁴⁹ Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. *Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447*. Москва: Новый Хронограф, 2008. 784 с.
- ⁵⁰ Рыбаковский Л. Л. Политический террор. 1937–1938 гг. Москва: Эконинформ, 2013. 245 с.
- ⁵¹ Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. К 70-летию Всесоюзной переписи населения 1939 года: материалы VI Международной научной конференции. Краснодар: Экоинвест, 2010. 424 с.
- ⁵² Хаустов, В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 432 с.; Хаустов В. Из предыстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х годов. *Исторические сборники «Мемориал», «Репрессии против поляков и польских граждан»*, 1997. URL: <http://www.old.memo.ru/history/POLAcy/Index.htm>
- ⁵³ Рогинский А. Партия расстрелянных. Москва: Московская типография № 3 РАН, 1997. URL: <https://stuff.mit.edu/people/fjk/Rogovin/volume5/index.html>
- ⁵⁴ Роговин В. 1937. Москва, 1996. URL: <http://trst.narod.ru/rogovin/t4/oglav.htm>
- ⁵⁵ Шубин А.В. Вожди и заговорщики: политическая борьба в СССР в 1920–1930-х годах. Москва: Вече, 2004. 425 с.
- ⁵⁶ Петров Н., Рогинский А. Польская операция НКВД 1937–1938 гг. *Исторические сборники «Мемориал», «Репрессии против поляков и польских граждан»*, 1997. URL: <http://www.memo.ru/history/POLAcy/vved/index.htm>
- ⁵⁷ Ochotin N., Roginski A. Zur Geschichte der „Deutschen Operation“ des NKWD 1937–1938. *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, 2000/2001.

⁵⁸ Международное историко-просветительское правозащитное и благотворительное общество «Мемориал». URL: <http://old.memo.ru/index.htm>

⁵⁹ Зима В. Человек и власть в СССР в 1920–1930-е годы: политика репрессий. Москва: Собрание, 2010. 234 с.

⁶⁰ Кропачев С.А., Кринко Е. Ф. Потери населения СССР в 1937–1945 гг.: масштабы и формы. *Отечественная историография*. Москва: РОССПЭН, 2012. 350 с.

⁶¹ История сталинизма: Жизнь в терроре. Социальные аспекты репрессий: материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 18–20 октября 2012 г. Москва: РОССПЭН, 2013. 485 с.

⁶² Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. Київ: Пенмен, 2017. 768 с.

⁶³ Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.

⁶⁴ Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1994. № 1. С. 70–88.

⁶⁵ Лотоцький О. «Лабораторія» Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1998. № 1. С. 183–227.

⁶⁶ Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. № 2/4. С. 103–112.

⁶⁷ Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2004. № 1/2(22/23). С. 35–58; Васильєв В., Подкур Р. Організатори та виконавці масового вбивства людей в 1937–1938 рр.: долі співробітників Вінницького та Кам'янець-Подільського обласних управлінь НКВС. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2015. № 1(44). С. 48–120.

⁶⁸ Подкур Р. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2009. № 2(33). С. 136–167.

⁶⁹ Бажан О. Репресії проти духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 2(29). С. 7–17; Бажан О. «Ми всіх ворогів народу змемо з лиця землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...». Великий терор на Кпівщині в 1937–1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 1(47). С. 5–86.

⁷⁰ Золотарьов В. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2009. № 2(33). С. 86–115; Золотарьов В. Репресії серед співробітників державної безпеки УРСР у 1936–1941 рр.: персоналізовано-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 2(48). С. 156–217; Золотаров В., Бажан О. Архітектор «Великого терору» на Полтавщині: Олександр Олександрович Волков. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 2(48). С. 5–59.

⁷¹ Кокін С. Доля співробітників УНКВС по Житомирській області — організаторів та виконавців «Великого терору» (за матеріалами архівно-кримінальних справ 1938–1940 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2015. № 1(44). С. 121–233.

⁷² Ведмідь Л. «Великий терор» очима «шістдесятників». *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 2(48). С. 60–95.

⁷³ *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 1(28). С. 63–252.

⁷⁴ Єрмак О. Доля болгарських комунарів... *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1994. № 1. С. 59–63.

⁷⁵ Чирко Б. Нацмен? Значить ворог. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1995. № 1/2. С. 95–111.

⁷⁶ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні в 30-ті роки. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1995. № 1/2. С. 116–156.

⁷⁷ Гранкіна О. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1998. № 1. С. 174–182.

⁷⁸ Потапова Н. Механизмы, целевые категории и масштабы «харбинской» операции НКВД СССР 1937–1938 гг. в Украине. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 1(47). С. 87–112.

⁷⁹ Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковский А., Баргошек К., Марголен Ж.-Л. Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. Москва: «Три века истории», 2001. 780 с.

⁸⁰ Там само. С. 283–284.

⁸¹ Chase W. J. *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939*. Yale University Press: New Haven and London, 2001. 515 p.

⁸² Там само. С. 420.

⁸³ Штудер Б., Унфрид Б. Сталинские партийные кадры. Практика идентификации и дискурсы в Советском Союзе 1930-х гг. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 247 с.

⁸⁴ Там само. С. 81.

⁸⁵ Vatlin A. *Kaderpolitik und Säuberungen in der Komintern* Herman Weber, Ulrich Maehler (Hg.). *Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936–1953*. Padeborn et al., 1998. S. 33–89.

⁸⁶ Panteleïev M. La Terreur stalinienne au Komintern en 1937–1938: Les chiffres et les causes. *Communisme*. 1995. № 40–41.

⁸⁷ McDermott K. Stalinist Terror in the Comintern: New Perspectives. *Journal of Contemporary History*. 1995. Vol. 30. No. 1.

⁸⁸ Babičenko L. Die Moskvin-Kommission. Neue Einzelheiten zur politisch-organisatorischen Struktur der Komintern in der Repressionsphase. *The International Newsletter of the Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism*, 5/6. 1994/1995.

⁸⁹ Firsow F. Die Säuberungen im Apparat der Komintern Hermann Weber et al. (Hg.) *Kommunisten verfolgen Kommunisten. Stalinistischer Terror und „Säuberungen“ in der kommunistischen Parteien Europas seit den dreißiger Jahren*. Berlin; 1993. S. 37–51.

⁹⁰ Фирсов Ф. Яжборовская И. Под диктовку Сталина... (О репрессиях против Коммунистической партии Польши). *Открывая новые страницы... Международные вопросы: события и люди*. Москва: Политиздат, 1989. С. 384–391.

⁹¹ Фирсов Ф. Вильгельм Пик и Георгий Димитров в борьбе за спасение жертв сталинских репрессий. *Ежегодник германской истории*, 1988. 1991.

⁹² Sperber M. *Les visages de l'histoire*. Paris: Editions Odile Jacob, 1990. P. 92
URL: https://books.google.nl/books?id=_XKjyjlT-2YC&pg=PA85&dq=Manès+Sperber+Munzenberg&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Man%C3%A8s%20Sperber%20Munzenberg&f=false

⁹³ Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. С. 347.

⁹⁴ David-Fox M. *Communism and Intellectuals. The Cambridge History of Communism*. Cambridge University Press, 2017. Vol. 1. P. 543.

⁹⁵ Российский государственный архив социально-политической истории (РДАСПИ), фонд 505, опись 1, дело 46 — Протоколы заседаний Интернациональной контрольной комиссии Исполнительного комитета Коммунистического Интернационала (ИКК ИККИ), л. 26–27.

⁹⁶ Braskén, K. «Hauptgefahr jetzt nicht Trotzismus, sondern Münzenberg» East German Uses of Remembrance and the Contentious Case of Willi Münzenberg. *CoWoPa — Comintern Working Papers* 22. 2011. URL: <https://www.abo.fi/student/media/7957/cowopa22brasken.pdf>

⁹⁷ The Diary of Georgi Dimitrov. 1933–1949. Yale University Press: New Haven and London, 2003. P. 69.

⁹⁸ Courtois S. La seconde mort de Willi Munzenberg. *Communisme*, №38/39

⁹⁹ Держалюк М. Угорські демократи проти тоталітаризму (20–30-ті роки). Київ: Либідь, 1993. С. 130

¹⁰⁰ Павлович Ж. Баланс советского термидора. Сталинский террор в судьбе сербского коммуниста. Минск: Літаратура і Мастацтва, 2011. С. 96–110.

¹⁰¹ Weitz E. German Communism. *The Cambridge History of Communism*. Cambridge University Press, 2017. Vol. 1. P. 591.

¹⁰² Российский государственный архив социально-политической истории (РДАСПИ), фонд 505, опись 1, дело 74 — Протоколы заседаний Интернациональной контрольной комиссии Исполнительного комитета Коммунистического Интернационала (ИКК ИККИ): Роспуск Коммунистической партии Польши, л. 1–4.

REFERENCES

1. Baberovski, Y. (2014). *Vyzhzhennaya zemlya: Stalinskoye tsarstvo nasiliya*. Moskva: Politicheskaya etsiklopediya [in Russian].

2. Baberovski, Y. (2007). *Krasnyy terror: Istoriya stalinizma*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].

3. Babičenko, L. (1994/1995). Die Moskvin-Kommission. Neue Einzelheiten zur politisch-organisatorischen Struktur der Komintern in der Repressionsphase. *The International Newsletter of the Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism*, 5/6 [in German].

4. Bazhan, O. (2007). Represii proty dukhovenstva ta viruiuchykh v URSR v chasy velykoho teroru: statystychnyi aspekt. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(29), 7–17 [in Ukrainian].

5. Bazhan, O. (2017). My vsikh vorohiv narodu zmetemo z lytsia zemli, shchob ne brudnyly nash Radianskyi Soiuz.... Velykyi teror na Kyivshchyni v 1937–1938rr.: mekhanizm, diapazon, spetsyfika. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1(47), 5–86 [in Ukrainian].

6. Bilokin, S. (2017). *Masovyiy teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr.: dzhereloznavche doslidzhennia*. Kyiv: Penmen [in Ukrainian].

7. Braskén, K. (2011). Hauptgefahr jetzt nicht Trotzismus, sondern Münzenberg East German Uses of Remembrance and the Contentious Case of Willi Münzenberg. *CoWoPa — Comintern Working Papers* 22. Retrieved from <https://www.abo.fi/student/media/7957/cowopa22brasken.pdf> (Last accessed: 15.12.2018) [in German].

8. Buber-Neumann, M. (1995). *Mirovaya revolyutsiya i stalinskiy rezhim: zapiski ochevidtsa o deyatelnosti Kominterna v 1920–1930-kh godakh*. Moskva: AIRO-XX [in Russian].

9. Chase, W. (2001). *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939*. Yale University Press: New Haven and London [in English].

10. Chyrko, B. (1995). Natsmen? Znachyt voroh. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1/2, 95–111 [in Ukrainian].

11. Conquest, R. (2009). *Velykyi teror. Stalinski chystky trydtsiatykh rokov*. Lutsk: VMA Teren [in Ukrainian].

12. Courtois, S. (2012). Bilshovyzm à la française. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

13. Courtois, S. La seconde mort de Willi Munzenberg. *Communisme*, 38/39 [in French].

14. Courtois, S., Werth, N., Panné, J.-L., Paczkowski, A., Bartošek, K., & Margolin J.-L. (2001). *Chernaya kniga kommunizma. Prestupleniya, terror, repressii*. Moskva: Tri veka istorii [in Russian].
15. Daniels, R. (2011). *Vzlet i padeniye kommunizma v Rossii*. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
16. David-Fox, M. *Communism and Intellectuals. The Cambridge History of Communism*. (Vol. 1) [in English].
17. Dönninghaus, V. (2011). *V teni Bolshogo Brata: Zapadnyye natsionalnyye men'shinstva v SSSR (1917–1938 gg.)*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
18. Davis, S. (2011). *Mneniye naroda v stalinskoy Rossii: Terror, propaganda i inakomyслиye. 1934–1941*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
19. Derzhaliuk, M. (1993). *Uhorski demokraty proty totalitaryzmu (20–30-ti roky)*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
20. Firsov, F. (1993). Die Säueberungen im Apparat der Komintern. *Kommunisten verfolgen Kommunisten. Stalinistischer Terror und Säueberungen in der kommunistischen Parteien Europas seit den dreißiger Jahren*, 37–51 [in German].
21. Firsov, F. (1991). Vilgelm Pik i Georgiy Dimitrov v borbe za spaseniye zherty stalinskikh repressiy. *Ezhegodnik germanskoy istorii, 1988* [in Russian].
22. Firsov, F., & Yazhborovskaya, I. (1989). Pod diktovku Stalina... (O repressiyakh protiv Kommunisticheskoy partii Polshi). *Otkryvaya novyye stranitsy... Mezhdunarodnyye voprosy: sobytiya i lyudi*, 384–391 [in Russian].
23. Furet, F. (2007). *Mynule odniiei iluzii. Narys pro komunistychnu ideiu u XX stolitti*. Kyiv: DUKh I LITERA [in Ukrainian].
24. Getty, A. (2016). *Praktika stalinizma: Bolsheviki, boyare i neumirayushchaya traditsiya*. Moskva: Politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
25. Harris, J. (2017). Stalin as Historical Personality. *The Cambridge History of Communism*, 1, 166–188 [in English].
26. Hrankina, O. (1998). Arhivno-slidchi spravy druhoi polovyny 1937 roku shchodo predstavnykiv natsionalnykh menshyn Ukrainy. *Dzhereloznavchyi analiz skladu dokumentiv. Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 174–182 [in Ukrainian].
27. Iakubova, L., Prymachenko, Ya. (2016). *V obimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
28. Iermak, O. (1994). Dolia bolharskykh komunariv... *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 59–63 [in Ukrainian].
29. *Istoriya stalinizma: Zhizn v terrore. Sotsialnyye aspekty repressiy: materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Sankt-Peterburg. 18–20 oktyabrya 2012 g.* (2013). Moskva: ROSSPEN [in Russian].
30. *Istoriya stalinskogo Gulaga. Konets 1920-kh — pervaya polovina 1950-kh godov: Sobraniye dokumentov v 7-mi tomakh. T. 1. Massovyye repressii v SSSR*. (2004). Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
31. Khaustov, V. (1997). Iz predystorii massovykh repressiy protiv polyakov. *Seredina 1930-kh godov. Istoricheskiye sborniki Memorial. Repressii protiv polyakov i polskikh grazhdan*. Retrieved from <http://www.old.memo.ru/history/POLAcY/Index.htm> [in Russian].
32. Khaustov, V. & Samuelson, L. (2010). *Stalin, NKVD i repressii 1936–1938 gg.* Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
33. Khlevnyuk, O. (2017). Fenomen bolshogo terrora. *Vedomosti, 29 iyunya*. Retrieved from <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/06/29/701835-fenomen-terrora> [in Russian].
34. Khlevnyuk, O. (2017). Prichiny bolshogo terrora. *Vedomosti, 7 iyunya*. Retrieved from <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/07/06/712528-bolshogo-terrora> [in Russian].

35. Koestler, A. (1989). *Slepyashchaya tma*. Moskva: DEM [in Russian].
36. Kokin, S. (2015). Dolia spivrobotnykiv UNKVS po Zhytomyrskii oblasti — orhanizatoriv ta vykonavtsiv Velykoho teroru (za materialamy arkhivno-kryminalnykh sprav 1938–1940 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1(44), 121–233 [in Ukrainian].
37. Kropachev, S., & Krinko, E. (2012). *Poteri naseleniya SSSR v 1937–1945 gg.: masshtaby i formy. Otechestvennaya istoriografiya*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
38. Kuromiya, H. (2017). Communism, Violence and Terror. *The Cambridge History of Communism*, 1, 279–303 [in English].
39. Lototskyi, O. (1998). Laboratoriia Novi dokumenty i svidchennia pro masovi represii 1937–1938 rokiv na Vinnychchyni. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 183–227. [in Ukrainian].
40. Lubyanka. *Stalin i Glavnoye upravleniye gosbezopasnosti NKVD. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partiynoy i gosudarstvennoy vlasti. 1937–1938*. (2004). Moskva: MFD [in Russian].
41. Martin, T. (2013). *Imperiiia natsionalnogo vyrivniuvannia: natsii ta natsionalizm v Radianskomu Soiuzi, 1923–1939*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
42. McDermott, K. (1995). Stalinist Terror in the Comintern: New Perspectives. *Journal of Contemporary History*. (Vol. 30. No. 1) [in English].
43. Medushevskiy, A. (2010). Stalinizm kak model sotsialnogo konstruirovaniya. *Rossiyskaya istoriya*, 6. Retrieved from <https://publications.hse.ru/articles/72545345> [in Russian].
44. *Mezhdunarodnoye istoriko-prosvetitel'skoye pravozashchitnoye i blagotvoritelnoye obshchestvo Memorial*. Retrieved from <http://old.memo.ru/index.htm> [in Russian].
45. Miner, S. (2010). *Stalinskaya svyashchennaya voyna. Religiya. natsionalizm i soyuznicheskaya politika. 1941–1945*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
46. Naimark, N. (2011). *Henotsydy Stalina*. Kyiv: Vydavnychiy dim Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
47. Nérard, F.-X. (2011). *Pyat protsentov pravdy. Razoblacheniye i donositel'stvo v stalinskom SSSR (1928–1941)*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
48. Nikol'skiy, V. (2000). Statystyka politychnykh represii 1937 r. v Ukrainskii RSR. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2/4, 103–112 [in Ukrainian].
49. Ochotin, N., & Roginski, A. (2000/2001). *Zur Geschichte der Deutschen Operation des NKWD 1937-1938. Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* [in German].
50. Orwell, G. (2015). *1984: roman*. Kyiv: Vyd-vo Zhupanskoho [in Ukrainian].
51. Orwell, G. (2015). *Kolhosp tvaryn*. Kyiv: Vyd-vo Zhupanskoho [in Ukrainian].
52. Orwell, G. (1971). *Pamyati Katalonii*. Paris: Editions de la Seine [in Russian].
53. Ostrovskiy, N. (1979). *Kak zakalyalas stal. Rozhdennyye burey*. Moskva: Molodaya gvardiya [in Russian].
54. Panteleïev, M. (1995). La Terre stalinienne am Komintern en 1937–1938: Les chiffres et les causes. *Communisme*, 40–41 [in French].
55. Pavlovich, Zh. (2011). *Balans sovetskogo termidora. Stalinskiiy terror v sudbe serbskogo kommunisty*. Minsk: Litaratura i Mastatstva [in Russian].
56. Petrov, N., & Roginskiy, A. (1997). *Polskaya operatsiya NKVD 1937–1938 gg. Istoricheskiye sborniki Memorial. Repressii protiv polyakov i polskikh grazhdan*. Retrieved from <http://www.memo.ru/history/POLAcy/vved/index.htm> [in Russian].
57. Podkur, R. (2009). Reaktsiia spivrobotnykiv orhaniv derzhavnoi bezpeky URSR na pryypynennia velykoho teroru (lystopad 1938– 1939 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(33), 136–167 [in Ukrainian].

58. *Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh-sorokovykh rokakh XX stolittia. Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhb. T. 8: Velykyi Teror. Polska operatsiia 1937–1938.* (2010). Varshava, Kyiv [in Ukrainian].

59. *Postanovleniye Prezidiuma TsIK SSSR ot 1 dekabrya 1934 goda.* Retrieved from <http://doc.histrf.ru/20/postanovlenie-prezidiuma-sssr-ot-1-dekabrya-1934-goda/> [in Russian].

60. Potapova, N. (2017). Mekhanizmy. tselevyye kategorii i masshtaby khabrinskoy operatsii NKVD SSSR 1937–1938 gg. v Ukraine. *Z arkhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1(47), 87–112 [in Russian].

61. Prystaiko, V. (1994). Zherty teroru. Yak DPU borolosia z ukrainskoiu akademychnoio naukoio. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 70–88 [in Ukrainian].

62. *Problemy istorii massovykh politicheskikh repressiy v SSSR. K 70-letiyu Vsesoyuznoy perepisi nasedeniya 1939 goda: materialy VI Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii.* (2010). Krasnodar: Ekoinvest [in Russian].

63. Roginskiy, A. (1997). *Partiya rasstrelyannykh.* Moskva: Moskovskaya tipografiya No.3 RAN. Retrieved from <https://stuff.mit.edu/people/fjk/Rogovin/volume5/index.html> [in Russian].

64. Rogovin, V. (1996). 1937. Moskva. Retrieved from <http://trst.narod.ru/rogovin/t4/oglav.htm> [in Russian].

65. Rublov, O., & Repryntsev, V. (1995). Represii proty poliakov v Ukraini v 30-ti roky. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1/2, 116–156 [in Ukrainian].

66. Rybakovskiy, L. (2013). *Politicheskyy terror. 1937–1938 gg.* Moskva: Ekoninform [in Russian].

67. Shapoval, Yu. (1997). *ChK–HPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty.* Kyiv: Abrys [in Ukrainian]

68. Shearer, D.R. (2014). *Stalinskiy voyennyi sotsializm. Repressii i obshchestvennyy poriyadok v Sovetskom Soyuze. 1924–1953 gg.* Moskva: Politicheskaya entsiklopediya [in Russian].

69. Schlögel, K. (2011). *Terror i mechta. Moskva 1937.* Moskva: ROSSPEN [in Russian].

70. Shubin, A. (2004). *Vozhdi i zagovorshchiki: politicheskaya borba v SSSR v 1920–1930-kh godakh.* Moskva: Veche [in Russian].

71. Solzhenitsyn, A. (2006). *Arkhipelag GULAG. 1918–1956. Opyt khudozhestvennogo issledovaniya.* (2006). Ekaterinburg: Izdatelstvo U-Faktoriya [in Russian].

72. *Sovetskoye rukovodstvo. Perepiska. 1928–1941 gg.* (1999). Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].

73. Sperber, M. (1990). *Les visages de l'histoire.* Paris: Editions Odile Jacob. Retrieved from https://books.google.nl/books?id=_XKjyjlt-2YC&pg=PA85&dq=Manès+Sperber+Munzenberg&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Man%C3%A8s%20Sperber%20Munzenberg&f=false [in French].

74. *Sprava Polskoi Orhanizatsii Viiskovoi v Ukraini. 1920–1938 rr.* (2011). Kyiv: Holovna redkolehiia naukovo-dokumentalnoi serii knyh Reabilitovani istoriieiu [in Ukrainian].

75. *Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931–1936 gg.* (2001). Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].

76. *Stalinskiye deportatsii. 1928–1953.* (2005). Moskva: MDF: Materik [in Russian].

77. *Stalinskoye Politbyuro v 30-e gody.* (1995). Moskva: AIRO-XX [in Russian].

78. Studer, B., & Unfried, B. (2011). *Stalinskiye partiynnye kadry. Praktika identifikatsii i diskursy v Sovetskom Soyuze 1930-kh gg.* Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].

79. *The Diary of Georgi Dimitrov. 1933–1949.* (2003). New Haven and London: Yale University Press [in English].

80. Vasyliiev, V. (2004). Vplyv velykoho teroru 1937–1938 rr. na ekonomichni protsesy v URSR. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1/2(22/23), 35–58 [in Ukrainian].
81. Vasyliiev, V., & Podkur, R. (2015). Orhanizatory ta vykonavtsi masovoho vbyvstva liudei v 1937–1938 rr.: doli spivrobotnykiv Vinnytskoho ta Kamianets-Podilskoho oblasnykh upravlin NKVS. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1(44), 48–120 [in Ukrainian].
82. Vatlin, A. (1998). Kaderpolitik und Säuberungen in der Komintern. *Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936–1953*, 33–89 [in German].
83. Vedmid', L. (2017). Velykyi tero ochyma shistdesiatnykiv. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(48), 60–95 [in Ukrainian].
84. *Velykyi teror v Ukraini. Kurkulska operatsiia 1937–1938 rr. Chastyna 1.* (2010). Kyiv: Vyd. dim Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
85. *Velykyi teror v Ukraini. Kurkulska operatsiia 1937–1938 rr. Chastyna 2.* (2010). Kyiv: Vyd. dim Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
86. *Velykyi teror v Ukraini: Nimetska operatsiia 1937–1938 rokiv.* (2018). Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
87. Volkogonov, D. (1995). *Sem vozhd'ey.* (Vol.1). Moskva: AO Izdatelstvo Novosti [in Russian].
88. Werth, N. (2010). *Terror i besporyadok. Stalinizm kak sistema.* Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
89. Weitz, E. (2017). German Communism. *The Cambridge History of Communism*, 1, 573–593 [in English].
90. Yunge, M., Bordyugov, G., & Binner, R. (2008). *Vertikal bolshogo terrora. Istoriya operatsii po prikazu NKVD No.00447.* Moskva: Novyy Khronograf [in Russian].
91. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB.* (2007), 1(28), 63–252 [in Ukrainian].
92. *Za ramkami totalitarizma. Sravnitelnyye issledovaniya stalinizma i natsizma.* (2011). Moskva: ROSSPEN [in Russian].
93. Zima, V. (2010). *Chelovek i vlast v SSSR v 1920–1930-e gody: politika repressiy.* Moskva: Sobraniye [in Russian].
94. Zolotarov, V. (2009). Kerivnyi sklad NKVS URSR pid chas velykoho teroru (1936–1938 rr.): sotsialno-statystychnyi analiz. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(33), 86–115 [in Ukrainian].
95. Zolotarov, V. (2017). Represii sered spivrobotnykiv derzhavnoi bezpeky URSR u 1936–1941 rr.: personalizovano-statystychnyi analiz. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(48), 156–217 [in Ukrainian].
96. Zolotarov, V., & Bazhan, O. (2017). Arkhitektori Velykoho teroru na Poltavshchyni: Oleksandr Oleksandrovych Volkov. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(48), 5–59 [in Ukrainian].